

La necròpolis romana de Llafranc (Palafrugell, Baix Empordà). Darreres novetats

The Roman cemetery of Llafranc (Palafrugell, Baix Empordà). Recent findings

Unes excavacions preventives efectuades a Llafranc van localitzar un xic més enllà del gran clos funerari un conjunt interessant de sepultures d'inhumació, amb petits monuments funeraris usats intensament i tombes individuals, algunes d'infantils amb ofrenes. El conjunt, que es data dins del segle III, aporta interessants dades sobre les pràctiques funeràries d'aquelles terres als moments finals de l'alt imperi.

Paraules clau: *funus*, inhumacions, monuments funeraris, ofrenes.

Preventive archaeological work carried out in Llafranc brought to light an interesting group of inhumations in proximity of a large funerary enclosure. The tombs comprised small, intensely reused, funerary monuments and individual graves including infants tombs containing offerings. The group is dated in the 3rd century AD and provides interesting information about the regional funerary practices toward the end of the Early Empire.

Keywords: *funus*, inhumations, funerary monuments, offerings.

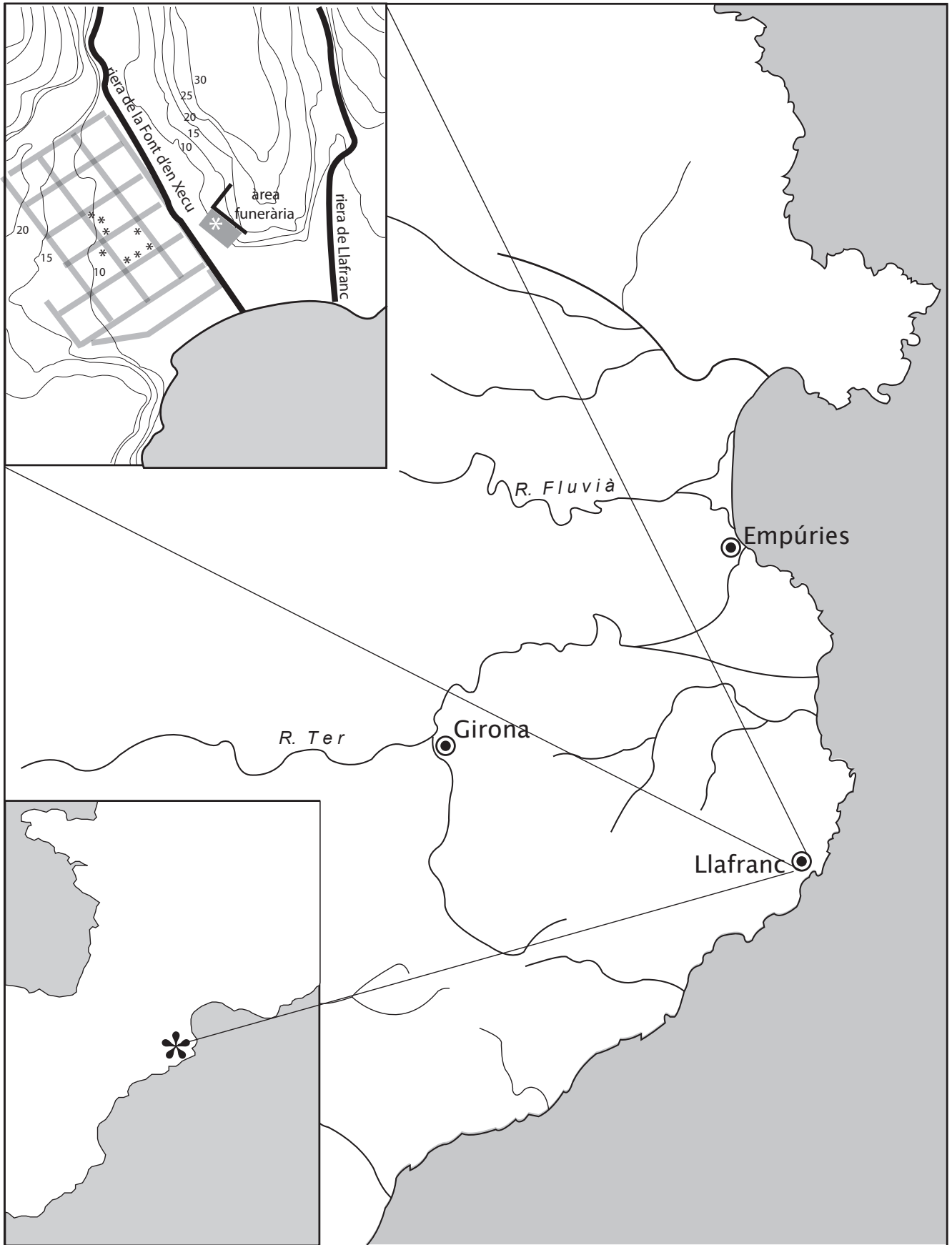

Figura 1. Llafranc. Planta general de situació. S'assenyala el lloc on es van localitzar els vestigis funeraris que estudiem i el tancat.

El lloc

Es localitza sota el nucli urbà de Llafranc. Els indicis físics coneguts assenyalen la presència de vestigis a l'oest de la riera de Llafranc i a ambdues bandes de la riera de la Font d'en Xecu. És un sector entornat rere la platja que s'alça dominant la badia protegida per la muntanya de Sant Sebastià de la Guarda pel nord-est i per les Envistes i la Punta d'en Blanc, pel sud-oest. La badia, perfectament closa i arrecerada, protegida i aparentment tancada, té, no obstant això, una sortida natural cap a l'interior, de manera que cap obstacle impedeix una bona comunicació amb la resta del territori. A l'antiguitat, com ara, una bona comunicació en tots sentits, ja sigui per mar o per terra, era un dels elements primordials a tenir en compte a l'hora de fundar qualsevol establiment que, d'una manera o altra, havia d'encaminar la seva producció, els seus excedents i allò que el feia viure, més enllà del límit estricte del domini (figura 1).

Pel altra banda, l'entorn és ric en recursos naturals i, cal suposar que a l'antiguitat els turons que l'envolten estaven recoberts d'una vegetació esponerosa de tipus mediterrani que proporcionava les matèries primeres per a la vida i l'activitat en aquell indret. No oblidem que en època romana, una de les ocupacions documentada en alguns sectors (d'un abast certament notable), era la producció ceràmica, per a la qual es necessita una quantitat de combustible considerable. Altrament, aquesta mateixa activitat requereix una font d'argila de bona qualitat i a l'abast de la terrisseria. Més enllà, els terrenys del rerepaís, a una distància insignificant, constituïen un espai agrícola ric i de ben segur intensament explotat.

El jaciment, que pot situar-se i descriure's topogràficament d'una manera senzilla, té una gran complexitat d'interpretació a causa de l'evolució recent del lloc i, de manera especial, per la construcció de l'actual nucli al damunt de les antigues restes, la qual cosa impedeix veure'n l'abast, excavar-hi de manera adequada i fer-ne una lectura suficientment clara. Podríem descriure el jaciment romà de Llafranc com un espai tapat per un llençol, en el qual només alguns forats, escampats de manera aleatòria, deixen veure el que hi ha a sota. Lligar les restes entre elles, de manera fiable, ja és més difícil, tot i que alguns treballs remarcables han sabut treure profit de les dades aplegades en el decurs del darrer segle, com tindrem ocasió de comentar breument més endavant (Barti, Plana i Tremoleda 2004; Burch *et al.* 2013: 320-333) (figura 1).

El cementiri

El jaciment romà de Llafranc és un dels més interessants de tots els que coneixem en aquest territori. El valor i la diversitat de les troballes, el marc cronològic, la magnitud de les restes estructurals recuperades i l'extraordinària extensió que ocupen, han fet difícil definir-lo de manera clara com una gran vil·la convencional o com un establiment més complex, un *uicus*, allò que els arqueòlegs francesos anomenen hàbilment un establiment urbà de segon ordre (Barti, Plana i Tremoleda 2004, amb un excel·lent

estat de la qüestió posat al dia i tota la bibliografia anterior; també Burch *et al.* 2013: 320-333).

La recerca endegada aquests darrers anys, lenta, complicada i, aparentment, poc agraïda ha servit, tanmateix, per poder fer, per primera vegada, una anàlisi suficientment acurada de les peculiaritats de la necròpolis coneguda d'ençà el segle XIX. L'existència de tombes antigues en diversos llocs d'aquesta platja era un fet conegut però en realitat era poc segur el que en sabíem, més enllà de quatre generalitats. Dades esparses, imprecises, de vegades contradictòries, que ens permetien suposar l'existència d'una vintena de tombes que semblaven, preferentment, tardoantigues. L'epitafi poètic descobert per Pella i Forgas, de cronologia avançada, i la descripció de sepultures de *tegulae*, ajudaven a donar força a aquella opinió (Fabre, Mayer i Rodà 1991: núm. 187, 173-174) (figura 1).

Les tasques exhaustives d'aplegament de material que han realitzat A. Barti i R. Plana, han permès un canvi substancial en la quantitat i la qualitat de les dades reunides fins al punt de fer possible, ara, un estudi global de l'antic cementiri, amb una situació topogràfica molt exacta i amb una cronologia força més precisa que modifica per baix i per dalt allò que suposàvem (Nolla 2004: 152-157). És més que probable, altrament, que hi hagués a Llafranc altres àrees d'enterrament, com sembla insinuar alguna notícia aplegada.

El cementiri principal de Llafranc se situava a ponent de la riera de la Font d'en Xecu, en una zona marginal, amb uns fortíssims desnivells, i on, fins ara, no s'hi han detectat restes significatives llevat d'una construcció rectangular, regular, que ja va explorar Pella i Forgas i que interpretava com les ruïnes d'una fortalesa tardoromana, tot i que hi va localitzar diversos enterraments (Pella 1883: 210, nota 2). Cal rebutjar aquesta proposta, tal com feien avinent les tombes identificades que no van ser tingudes en consideració. Aquells murs o fonaments conservats, de pedruscall, fragments de terrissa i de material de construcció ben lligats amb morter de calç, no serien altra cosa que la definició física d'una àrea funerària, una manera de fer arrelada i estesa que servia per definir amb claredat l'espai on es localitzaven les tombes —*loci religiosi*—, protegint-les d'una destrucció involuntària i, també, per fixar el sector dedicat a una activitat necessària però que condicionava per sempre el solar afectat. A més, aquells murs servien per regularitzar un indret orogràficament complicat i, en darrera instància, ajudaven a preservar les sepultures de la destrucció involuntària ocasionada per l'exposició a una forta erosió. L'espai clos i marcat, l'*area*, d'uns 2.500 m², oferia una superfície adequada per a un ús molt llarg (figura 1).

Les dades aplegades fins ara deixen ben clar que el conjunt més significatiu de sepultures, de formes i tipus diversos, sempre molt senzilles, es localitzaven entre la zona que ocupa l'església de Santa Rosa i, cap a ponent, els límits immediats de la riera, un lloc definit per uns forts desnivells cap a l'oest i cap a migdia. En direcció al nord-est, s'han descobert àrees de treball i restes estructurals que podrien correspondre a zones d'habitació (Burch *et al.* 2013:

320-322). A redós, doncs, d'aquella zona de treball i residencial, en un lloc poc aprofitable des de tots els punts de vista, però ben comunicat amb, com a mínim, dos camins, un que vorejaria la platja i l'altre que s'endinsaria cap al nord, resseguint la riera, s'hauria creat una zona d'enterrament absolutament necessària, ben situada, ben comunicada, pròxima als llocs d'habitació i, sobretot, en un terreny que no podia servir per a res més.

Amb les dades a la mà només podríem parlar de l'existència d'inhumacions en aquesta necròpolis. Les notícies, molt clares, descriuen restes òssies, disposicions dels cadàvers, orientacions, tipus diferents de sepultures. Tanmateix, si rellegim totes les notícies que posseïm, algunes d'altíssim valor, ens és permès matisar i precisar aquestes consideracions. Primerament, hauríem d'esmentar l'existència segura de cremacions. Els indicis procedeixen de les descripcions redactades amb motiu de les obres de fonamentació de la capella de Santa Rosa, on s'indicava la troballa de cendres, recipients ceràmics i altres objectes, alguns dels quals difícilment podríem fer lligar amb l'existència d'una necròpolis d'inhumació. L'anàlisi detallada d'algunes d'aquelles peces, només pot correspondre a recipients de *terra sigillata* decorats, sud-gàl·lica o hispànica, amb datacions fermes dins del segle I. De cronologia similar o una mica més antiga hauríem de considerar un unguentari, procedent d'aquell lloc i, avui, conservat en la col·lecció de la família Rosa-Fina (Barti, Plana i Tremoleda 2004: 36) que correspon a la forma Isings 8, pròpia del segle I (Isings 1957: 24), amb excel·lents paral·lels en algunes tombes emporitanes com la incineració Torres 16, d'època tiberoclàudia (Almagro 1955: 159-160) o a la Patel 17, plenament clàudia (Almagro 1955: 243-244). Correspondrien, molt possiblement, unes i altres peces, a l'acompanyament de tombes d'incineració destruïdes pels enterraments posteriors o per les obres de fonamentació de la capella. En aquesta mateixa direcció és interessant recordar que no hi ha cap indicatiu, ni directe ni indirecte, de suposades cremacions en el sector més occidental, a prop de la riera. Es pot imaginar —i és ben raonable— una expansió del cementiri de llevant a ponent, del sector més pròxim a l'àrea residencial vers l'oest, de les zones més altes i més còmodes, a les més baixes i costerudes. Tot sembla indicar, doncs, un origen, per a la necròpolis, a època d'August o poc més tard, amb cremacions al llarg d'una bona part del segle I i una substitució ràpida per les inhumacions durant les primeres dècades de la segona centúria.

Si ens centrem, ara, en les tombes més conegudes, totes d'inhumació, i fem una anàlisi global de les seves característiques, podrem fer-nos una idea aproximada dels habitants de Llafranc entre el segle II i el V a través del mirall de la mort.

Tal com és preceptiu i majoritari, el cadàver anava embolcallat amb una mortalla i disposat decúbit supí, amb els braços en paral·lel al cos o, més rar, plegats damunt del pit. Un fet estrany i sorprenent va ser anotat; un individu va ser sebollit de bocaterrosa, una manera de fer infreqüent, però que també hem

observat al Collet de Sant Antoni (Nolla *et al.* 2005: 72-73) o a la incineració Ballesta núm. 3, d'Empúries (Almagro 1955: 90).¹ No hi ha indicis de "coixins" o voluntat de remarcar el cap i queda clar, també, que els difunts eren col·locats de tal manera que, de vegades, la testa se situava a llevant o a ponent, a nord o a sud.

Era del tot clar que ens trobàvem davant d'una comunitat convencional, amb adults i infants, homes i dones, amb algú amb característiques físiques notables i, fins i tot, una tomba doble, d'una dona amb un nadó, versemblantment mare i fill, morts durant el part. Eren sebollits completament nus, coberts amb una mortalla. De vegades, dones o nenes havien estat enterrades amb algun ornament personal, com sol passar. Hi ha algun indicatiu, també, del costum popular de posar sota la llengua o dins el puny del difunt una modesta moneda de bronze, l'"òbol de Caront". En aquest cas, els indicis se situen a partir del domini de Constantí, en el segle IV.

Observem, també, que en un conjunt significatiu d'enterraments, el cadàver era acompanyat d'ofrenes senzilles que eren disposades o bé al costat, als peus, entre les cames o a la panxa. Sovint es parla d'alguna llàntia que, en una ocasió, es deia que era de bronze. També s'esmenta la presència d'àmfores.

Recordaven, els encuriosits observadors que van contemplar i documentar l'obertura dels fonaments de l'església de Santa Rosa, el descobriment d'una vintena de tombes en un espai reduït d'uns 15 m², unes quantes de les quals eren d'obra, trapezoidals, més amples a la capçalera i posades capgirades per aprofitar millor l'espai. Aquest darrer comentari planteja dificultats de comprensió difícils de creure. Si és cert, es tractaria d'un cas únic, d'una mena de *formae*, on uns cadàvers tindrien el cap a ponent i els altres a llevant.

Els murs que definien l'*area* s'han de considerar, com a mínim, de molt a final del segle II o, ja, del segle III. Passaven clarament pel damunt d'una inhumació d'aquella cronologia.

Si ens centrem en la tipologia dels enterraments identificats, constatarem la simplicitat de les sepultures i la continuïtat d'alguns models. Recordem, en primer lloc, l'indici d'enterraments infantils en àmfora. No s'han conservat restes, ni dibuixos ni descripcions detallades que permetin identificar el contenidor i, per tant, fixar-ne la cronologia.

Hi havia, també, fosses amb taüt de fusta a l'interior, protegint el cadàver (Carreras *et al.* 2004: 31-34) i altres de fossa i *tegulae* planes tapant les despulles i també unes quantes sepultures de tègula disposades a doble vessant, una de les quals, ben coneguda i publicada (Carreras *et al.* 2004: 27-30), en va fer servir nou, tres fent de solera, dues a cada costat, inclinades i posades de llarg, una a la capçalera i l'altra als peus (1+2+3+2+1). El difunt,

1. El seu significat és objecte de discussió. Podeu consultar Vaquerizo 2010: 119; Vaquerizo 2011: 210-214; Sevilla 2014: 206-214. A Roma, la disposició *procubitus* no arriba ni a l'1 % (Catalano 2008: 10-13). Hi ha, però, indrets a la Gàl·lia amb percentatges d'entre el 15 i el 50 % (Blazot 2009: 170).

un adult, en posició de decúbit dorsal i amb el cap a tramuntana, era acompanyat per una copa de ceràmica comuna que es podia datar a partir de la segona meitat del segle II. Finalment, hauríem de descriure un altre enterrament, descobert el 1897, ben notable. Es tracta d'una tomba que consta d'una fossa rectangular oberta al subsòl dins de la qual es disposà el difunt. Per damunt, era tapat i protegit per grans *bipedales* i, colgant-ho tot, unes *tegulae* a doble vessant que devien assenyalar el lloc tot protegint l'interior. En aquesta ocasió, el cadàver del difunt era acompanyat d'una peça ceràmica posada al costat dels peus. En coneixem algunes de similars a can Bel (Burch i Nolla 2005: 112-114), o al turó de l'Escorxador de Roses, amb variacions (Puig i Agustí 2005: 157-159).

Pel que fa a la datació global del cementiri, tenim alguns indicis fermes. Primerament, l'existència més que probable d'incineracions d'època augustal i del segle primer, tal com indicaria l'ungüentari de vidre i els recipients de *terra sigillata* decorats ja esmentats (*supra*). Ben aviat s'hauria imposat el ritual d'inhumació, amb tombes senzilles i austeres que en alguna ocasió contenen alguna petita ofrena o acompanyament. Entre les que hem pogut datar amb seguretat, la cronologia se situa entre mitjan segle II, segle III i primers decennis de la centúria següent. Recordem que un dels difunts exhumats el 1897 era acompanyat d'una llàntia signada en el fons extern amb el nom de IUCUNDI, un terrissaire itàlic que va obrar lucernes Dressel 27 durant tot el segle II avançat. Més ferma encara és la datació de dues sepultures descobertes a mitjan segle XX, ben estudiades (Carreras *et al.* 2004: 25-36), una de la segona meitat del segle II o un xic més enllà, ja descrita (*supra*), i l'altra, de la darrerria del III o inici del IV, amb una escudella de *t s* africana C —forma Lamboglia 35/Hayes 44—, i d'una llàntia de disc Dressel 30. Més enllà d'aquestes dates, l'ús del cementiri se'ns fa evident a partir de l'existència d'un sepulcre amb una moneda de Constantí i per l'existència de l'epitafi poètic, desaparegut, que s'ha de datar en els segles IV o V (Fabre, Mayer i Rodà 1991: 173-174, núm. 187, lám. LIV; Fabre, Mayer i Rodà 2004: 157-158). Altres troballes, monedes i geres de ceràmica comuna que dataríem entre mitjan segle II i mitjan segle IV (Barti, Plana i Tremoleda 2004: 35 (fotografia)), semblarien reblar el clau.

Hi ha indicis menys segurs d'altres petits cementiris, amb la descoberta d'alguns enterraments al costat oest de la riera de Llafranc, més enllà d'un dels nuclis habitats, a redós d'un camí que seguiria paral·lel al curs d'aigua. Finalment hem de referir-nos a una altra inhumació descoberta sobre les ruïnes de l'antiga terrisseria, en el sector occidental del poblet actual. Les dades són poc clares i pensem en un enterrament tardà aprofitant, com passa sovint, àrees en desús d'un antic edifici.

Una intervenció preventiva recent, al carrer de Santa Rosa, 3 i 5, ha proporcionat dades noves l'anàlisi detallada de les quals constitueix l'eix central d'aquest article (Garcia 2012: 331-334; Burch *et al.* 2013: 330-333) (figura 1).

Més enllà de l'espai funerari (excavació de 2010). Descripció, característiques dels monuments i de les sepultures

Aquests vestigis van ser descoberts i excavats durant els treballs preventius realitzats per l'empresa Arqueolític entre el 10 de maig i el 9 de juny de 2010 (figures 1 i 2). Aquest nou conjunt de tombes es trobava a tocar la riera de la Font d'en Xecu, a l'est, i a poca distància de la línia de costa, devers migdia. Era una zona amb un pendent pronunciatíssim, cap a ponent i cap a migdia, que va exigir obres contundents per adaptar-se i poder aprofitar mínimament el lloc (figura 2).

Un mur perimetral (1004, 1007 i 1017) definia el sector que seguia una direcció nord-oest/sud-est i conservava diverses filades de pedruscall —granit i calcària— unit amb argila a les filades inferiors i amb morter de calç a les superiors. Es conservava, amb talls discontinus per l'acció de construccions més modernes al llarg d'uns 14,70 m, amb una amplada puntualment variable a l'entorn d'1,20 m amb l'alçada, segons els llocs, atès el fort desnivell del subsòl geològic, que anava d'uns 0,40 m fins a 1,16 m. Per la part de dins conservava un bon arrebossat blanc de calç que uniformitzava i embellia l'obra (figura 2).

Més enllà d'aquest poderós mur, clarament per fora, es van identificar i explorar els vestigis de dos petits monuments funeraris i unes quantes sepultures que passem a descriure (figures 2, 4 i 5).

Es va batejar com a E1 la tomba situada al sector més septentrional de l'àrea excavada, bastida directament contra el gran mur de contenció suara descrit (*supra*). Era obra amb murets de pedruscall preferentment granític però amb presència d'alguns blocs de calcària, d'una amplada d'entre 0,20/0,40 m, amb solera interior de *testae* lligats amb morter de calç. Amidava uns 2,30 m (1,70 m per dins) per 1,20 m (1 m interior) i conservava una modesta alçada d'uns 0,10 m. No es van trobar restes òssies de cap mena al seu interior. Podríem suposar que van desaparèixer potser quan l'edifici es malmeté (figures 2 i 4).

No gaire lluny fou identificat un retall regular del sòl natural (1018), completament estèril, la funció del qual se'ns escapa però que per fermes indicis estratigràfics s'havia de datar més enllà de l'ús com a necròpolis d'aquell indret. Anomenem E3 les ruïnes d'un altre monument funerari de planta rectangular, amb el costat occidental desaparegut, obrat amb pedruscall granític unit amb morter. Com l'anterior, també s'adossava al mur perimetral del recinte i mesurava uns 1,50 m (1,32 m per dins) per 2,46 m (1,20 m per dins) i conservava una altura d'uns 0,20 m. Es van identificar nombroses restes òssies in situ sobre el sòl interior del sepulcre, de terra piconada i ceràmica premsada, amb l'afegit d'un rajol de terrissa posat volgudament pla. Per sota, el paviment mostrava una preparació general d'una potent capa de sorra. Anava cobert exteriorment d'un remolinat de calç pintat de color vermell. Hi havia un cadàver d'un adult in situ, molt mal conservat, disposat decúbit supí, que correspondria a la darrera utilització de la sepultura, i tres reduccions en farcellet de les

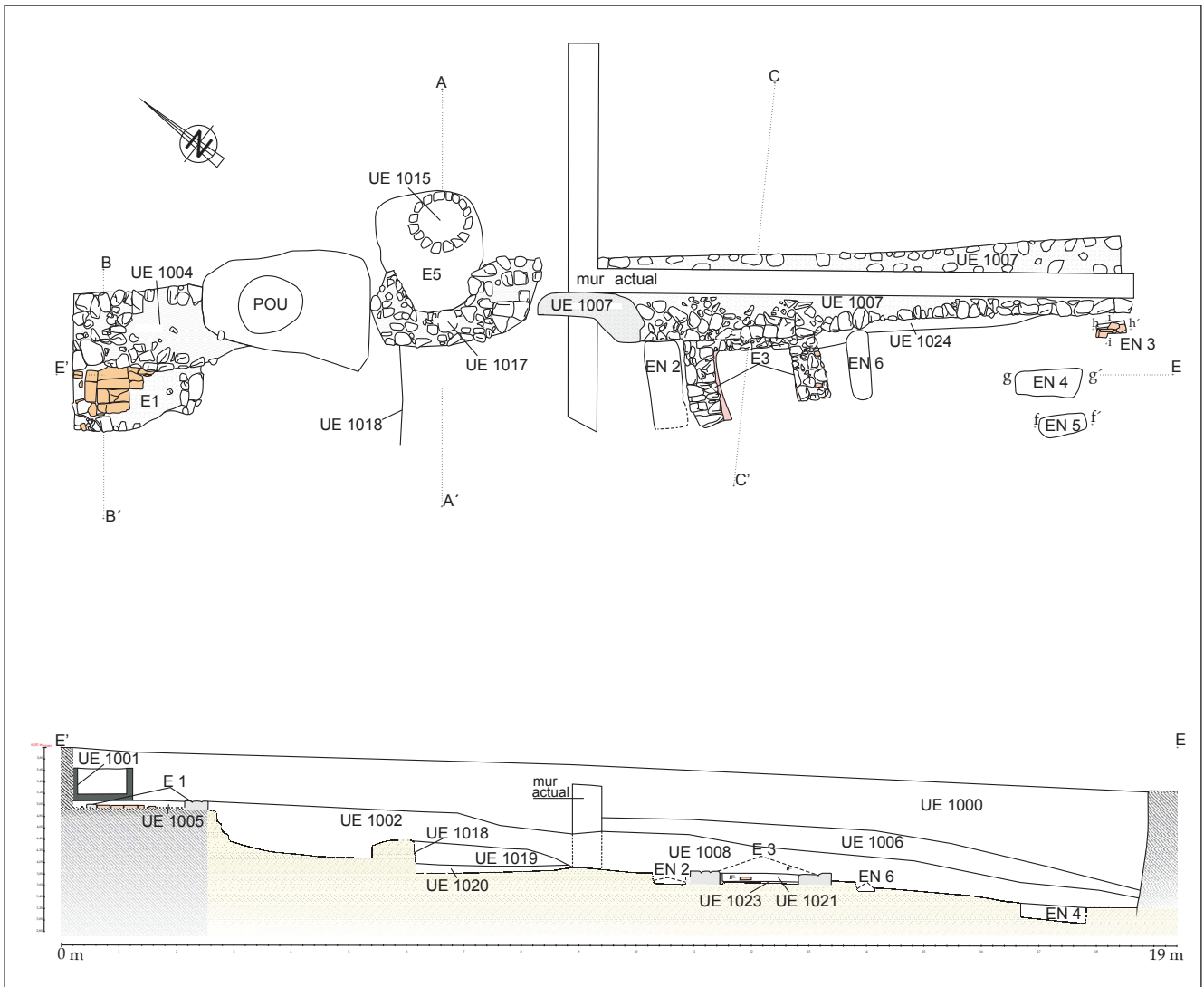

Figura 2. Llafranc. A dalt, planta general de l'àrea excavada amb el gran mur de contenció parcialment destruït per obres modernes, monuments funeraris (E1 i E3) i sepultures EN2, EN3, EN4, EN5 i EN6. A sota, secció estratigràfica.

deposicions anteriors. La primera constava de setanta elements identificables amb tres cranis. Els estudis realitzats van permetre constatar la presència d'indícis segurs de sis adults, un adolescent, un infant d'entre 6 i 7 anys i un altre de menys de 6 anys. Hi havia homes i dones. La segona reducció, més modesta, proporcionà restes òssies de tres infants i la tercera, de tres adults (Agustí 2012).

Es van explorar també cinc sepultures: EN2 era una fossa simple amb els costats curts arrodonits, disposada d'est a oest. Amidava uns 1,50 m de llarg, uns 0,62 m d'ample i uns 0,20 m d'alçada. No es van trobar restes del difunt (figures 2 i 8).

EN3 era un sepulcre amb algunes tègules clavades verticalment. Tres es conservaven in situ a la capçalera. Les altres es van trobar caigudes dins de la fossa i, sens dubte, corresponien a les peces usades per cloure el senzill sepulcre. La planta definida era lleugerament trapezoidal. Mesurava uns 0,50 m de llarg, per 0,20/0,14 m d'amplada, i s'orientava de tramuntana a migdia. Corresponia a un perinatal molt mal conservat, posat en decúbit dorsal (figures 2 i 8).

EN4 era una fossa simple amb els costats curts arrodonits, d'uns 1,11 m de llarg per uns 0,50 m d'amplada, amb una fondària d'uns 0,30 m. Hi era sebollit un infant molt malmès en decúbit supí, orientat de nord-oest a sud-est. Es van trobar sis claus simètricament distribuïts de dos en dos, a l'alçada del cap, de la pelvis i dels peus. Justament aquí hi havia posada una copa gran de dues nanses contraposades que acompanyava les despulles (figures 2 i 6).

EN5 era una altra fossa funerària simple, idèntica a les acabades de descriure (EN2, EN4), d'uns 0,84 m de llargària per 0,34 m d'amplada i una fondària d'uns 0,12 m. Hi era sebollit un infant, molt mal conservat, que s'orientava, també, de nord-oest a sud-est. Es van identificar 4 claus de ferro, dos a la capçalera i 2 als peus, i una ofrena, una elegant ampolla de *ts* clara B, posada als peus del difunt (figures 2 i 8).

EN6, més afectada i seccionada d'antic, per tant més mal coneguda, era també una fossa simple com les que acabem de descriure (EN2, EN4, EN5). Feia de llarg uns 1,20 m, uns 0,36 m d'amplada, amb una fondària d'uns 0,16 m. Si bé no es van trobar restes de l'inhumat, la sepultura era orientada (figures 2 i 8).

Qüestions de cronologia

L'excavació va permetre constatar que les sepultures EN2, EN3 i EN6 tallaven clarament la rasa de fonamentació (1024) del mur que definia l'espai funerari. Era evident també que els petits monuments funeraris (E1 i E3) es recolzaven directament sobre la tanca del recinte i que precisament, tant en l'un com en l'altre, es va aprofitar per fer més prima la paret que es recolzava al gran mur de contenció, cosa que no hauria estat aconsellable de fer sense l'existència d'aquella construcció. Quedava ben clar, doncs, que primer fou bastit el gran mur de tramuntana i que, després més ençà, s'hi enterrà. No tenim dades per datar-lo amb tota seguretat. En tot cas queda clar que seria anterior a mitjan segle III, atesa la cronologia proposada per a alguna de les sepultures que tallava la seva rasa de fonamentació.

Analitzem ara les dues peces ceràmiques que acompanyaven les sepultures EN4 i EN5 que ens han d'ajudar a fixar la cronologia de la tomba i, per extensió, del cementiri (figura 7).

Dins de la sepultura EN4 es va dipositar una copa bitroncocònica, de boca gran, carena baixa i molt marcada i dues nanses contraposades de ceràmica comuna oxidada local, de bona qualitat. Es tracta d'una forma amb personalitat i ben coneguda en aquests territoris que, amb múltiples variants, apareix a la segona meitat del segle II (Casas *et al.* 1990: 286-289, núm. 583-586, 588-589 i 597) i continuà en ús durant la centúria següent (Casas *et al.* 1990: 330-331, núm. 671-672; també en contextos clars de final del segle III a Mas Gusó —Bellcaire, Baix Empordà— encara inèdits). Va ser una peça a bastament usada en ambient funerari però que també es troba freqüentment en espais residencials (Casas *et al.* 1990: 286-289 i 330-331). Si ens limitem a les troballes efectuades en àmbit funerari, se'n va recuperar a *Gerunda*, a la necròpolis septentrional, de Sant Feliu, a la tomba Sp1, acompanyada d'un ansat de ceràmica de cuina africana Hayes 131 (Nolla i Sureda 1999: 23-26, fig. 4), en dues ocasions a la Vinya del Fuster (Viladamant, Alt Empordà), sepultures T4, acompanyada d'un ansat nord-africà Hayes 131 i d'una llàntia Bussièrre DX1 i T42 (Nolla, Casas i Soler 2012: 107-111, fig. 70,2 i 150-151, fig. 150,1, respectivament), en quatre sepultures al cementiri del Collet Est (Sant Antoni de Calonge, Baix Empordà), T4, amb altres objectes, T5, T32, amb dues, una sense nansa i una gerreta de *ts* africana A variant de la forma Pallarès 26B, i T34, amb una llàntia Deneauve VIIIIB amb la marca AVGENDI (Nolla *et al.* 2005: 22-25, fig. 10, 25-28, fig. 12, 55-57, fig. 55 i 59-62, fig. 61) i, finalment, al mateix Llafranc (Carreras *et al.* 2004: 27-30, fig. 4). Hi ha, no cal dir-ho, una notable varietat en acabats i forma general. De vegades eren autèntics gots, sense nanses, o ansats amb només una, o copes. Són atuellus usats per beure que complementen o substitueixen l'ansat africà Hayes 131. A cops, són de mides considerables i s'acostarien molt més a les característiques del tupí africà Hayes 200. Uns i altres, de vegades junts, sovintegen com a acompanyament del difunt dins la tomba. És valuosa la seva presència, en les diverses variants identificades,

al gran abocador de final del segle III de Mas Gusó, encara inèdit.² De tots els paral·lels adduïts la més pròxima per mides i aparença és l'apareguda, també, a Llafranc (Carreras *et al.* 2004: 27-30) per a la qual es proposava una datació de segona meitat del segle II que, potser, era massa baixa. Per les relacions estratigràfiques amb el mur de tanca del cementiri i per les seves característiques formals (mesures, amplada de la boca, carena molt marcada i molt baixa, secció i acabat de la nansa) proposaríem una cronologia dins de la primera meitat o mitjan segle III (figura 7,1).

L'objecte recuperat en la tomba E5 és més exòtic. Es tracta d'una ampolla de ceràmica clara B obrada en tallers de la Gàl·lia Narbonesa, a l'entorn del riu Roine (Lamboglia 1958: 297-330; Raynaud 1993: 175-184) que arriba puntualment als jaciments costaners d'aquest territori però sempre d'una manera escadussera. En canvi, i no deixa de ser sorprenent, sovintega entre les ofrenes que acompanyaven els difunts al cementiri de la vila de Tolegassos (Viladamant) (Nolla, Casas i Soler 2012: 45-46).³ Una cronologia general de segona meitat del segle II i dos primers terços del segle III, semblaria convincent. En tot cas, no hi ha cap indicatiu, de moment, per anar més enllà del 300.

No deixa de sorprendre, a més, la forma d'aquest recipient, poc comuna, i que hom proposa assimilar al tipus Prenon 74/78 – Lamboglia 28. Recorda i podríem comparar-la a la Luis-90, amb un coll que recorda al de la CLAIR-B 91, però més alt (Raynaud 1993: 183). En aquest cas, a més, té dues franges horitzontals en el cos, decorades a rodeta, i unes depressions ovalades col·locades regularment a la part mitjana de la panxa. Cap dels dos motius decoratius són estranys a la clara B, però tampoc sovintegen (Desbat 1987: 369-270) (figura 7,2).

Si ens centrem en la tipologia dels sepulcres, tampoc no és possible acotar aquestes indefinicions. Els monuments funeraris són de llarg recorregut i característics en aquestes terres si s'associaven a inhumacions, de la segona meitat del segle II i del III. Les fosses simples, la forma més senzilla de sebollir un difunt, recorren tot aquest període fins molt més enllà de la fi de l'antiguitat. Les fosses protegides amb teules planes ofereixen més possibilitats però també massa genèriques i imprecises, amb cronologies de mitjan segle II fins ben entrada l'antiguitat tardana (Nolla i Sagrera 1995: 280-281; González Villaescusa 2001: 94-95; Vaquerizo 2002: 153-155 i 158; Nolla *et al.* 2005: 96-97; Nolla, Casas i Soler 2012: 29; Sevilla 2014: 167-171).

Així doncs, sense que puguem afinar més, tot apuntaria a una cronologia global segura dins del segle III.

2. Coincideix amb l'abandonament de la suposada *statio* i ofereix un conjunt extraordinari de material que, deixant alguna peça residual, ofereix un exemple magnífic del material de la segona meitat del segle III. El tenim, ara mateix, en estudi.

3. Només coneixem, amb tota seguretat, una altra inhumació amb el cadàver acompanyat d'un atuell de *ts* clara B, a la Muntanyeta, al País Valencià (González Villaescusa 2001: 347, fig. 111).

Característiques dels monuments. Ritual funerari

Malgrat que s'han vist afectats per diverses destruccions, els modestos monuments funeraris explorats ofereixen dades suficients per aprofundir en alguns aspectes del ritual del *funus* en un jaciment complex, possiblement un *uicus*, en un moment avançat de l'alt Imperi, una etapa d'activitat ben identificada, abans d'alguns canvis significatius que es detectarien a partir del segle IV (Barti, Plana i Tremoleda 2004: 233-235; Burch *et al.* 2013: núm. 57, 320-333).

El primer que sorprèn és la seva presència en un cementiri d'aquestes característiques que podria ser una valuosa peça per recolzar la possibilitat raonable que Llafranc hagués estat, a l'època de la *Pax Romana*, una agrupació urbana de segon ordre. Només tenim estructures similars en contextos urbans, amb cronologies anteriors i per protegir cremacions (Almagro 1955: 21-22, 121-122, 218; Burch *et al.* 2013: 186-189), o a l'espai funerari de la vil·la suburbana de Sant Menna (Vilablareix), potser també lligades, en algun cas, al ritual, més antic, de la cremació (Palahí i Simon 2012: 251-255; Burch *et al.* 2013: núm. 121, 402-405). Són ben representades en molts altres jaciments mediterranis (Gurt i Macias 2002: 88-91; Jiménez 2002: 181-202; Baldassarre 2002: 11-26; Vaquerizo 2002: 156-168) i continuen fent-se servir durant el baix imperi (Barragán 2010: 66-71). En els dos cementiris rurals més grans d'aquest territori, la Vinya del Fuster (Viladamat) (Nolla, Casas i Soler 2012) i Collet Est (Sant Antoni de Calonge) (Nolla *et al.* 2005: 11-103), no hi ha res de semblant. Davant de quina mena de sepultures ens trobem? Com serien en alçat? Quines característiques formals presentarien?

S'han conservat vestigis suficients per reconstruir-los en planta i, a partir d'aquí, fer-se una idea de l'alçat i de les característiques formals de l'edifici. Es tractaria, en un cas i en l'altre, de dues petites construccions en forma de casa i/o d'edícula funerària de planta rectangular però no pas idèntiques (figures 3 i 4). E1, de dimensions menors i situat més cap al nord-oest, oferiria com a façana principal un dels seus costats llargs, recolzant l'altre al gran mur de contenció. Presentava un espai interior d'uns 1,70 m², ben acabat, amb un sòl eficaç de *testae*. La porta d'entrada s'hauria de cercar al mig de la façana i la coberta seria a un sol vessant amb les bigues del sostre ben ancorades al gran mur de contenció. En l'espai de damunt de la porta hi hauria lloc per disposar-hi l'epitafi. L'alçada màxima del monument se situaria a l'entorn dels deu peus (figura 3,1 i 4). L'altre, més malmès estructuralment parlant, era també de planta rectangular. En aquesta ocasió, l'edifici reproduïa més fidelment la planta de les construccions en les quals s'inspirava. Recolzava contra el mur un dels costats curts i la porta d'accés ocuparia la part central de la façana. L'espai útil interior seria d'uns 3 m², adequat per acomplir la seva tasca. Hauríem de suposar-li una alçada màxima a l'entorn dels deu peus, amb coberta a doble vessant. Si existís el *titulus*, ocuparia l'espai damunt la llinda de la porta (figures 3,2 i 5).

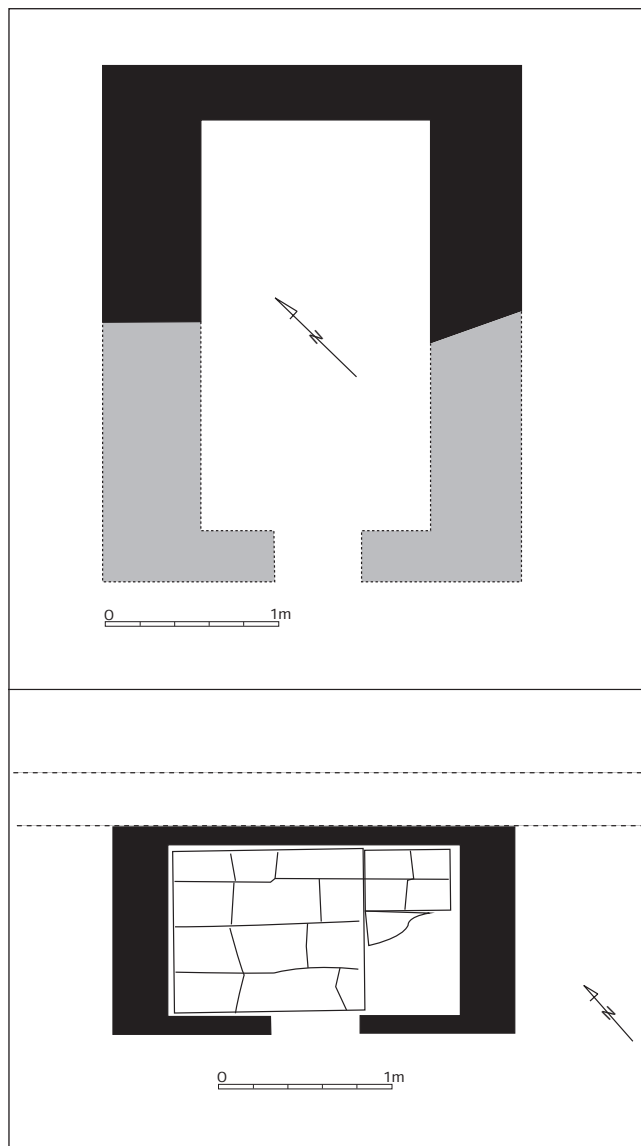

Figura 3. Llafranc. Restitució hipotètica de la planta dels monuments funeraris. A dalt, E3; a baix, E1.

Ens trobem, doncs, davant d'uns edificis singulars, ben acabats però fent servir materials diversos i, de vegades, d'una notable modèstia però dignament enllestits amb un recobriment de calç exterior, fi, uniforme i pintat de color vermell (fent servir, probablement, també altres colors), amb motllures recreades per embellir el conjunt. Són edificis d'un cert cost i pensats per a un ús perllongat i de notable rendibilitat per a la família que el posseïa i per oferir-ne una imatge potent. No es tracta de modestes sepultures d'ús preferentment individual obrades dins del sòl de l'àrea funerària sinó d'un edifici ben bastit, notable dins de la seva senzillesa, pensat per refermar l'autorepresentació del grup davant de la seva comunitat. L'elecció del tipus de tomba no degué ser, tampoc, fruit de l'atzar, ans al contrari. L'edícula insisteix simbòlicament en la voluntat de fer evident la divinització dels difunts allí dins sebollits, una manera elegant de confiar en la victòria sobre la mort, a vèncer-la a través de la *consecratio in forma deorum*; la casa ens transporta a la idea de *domus aeterna* on vivien les *umbrae* dels difunts.

Figura 4. Llafranc. Monument funerari E1 un cop excavat.

No podríem equivocar-nos si situem els seus constructors i usuaris en un lloc intermedi dins dels habitants de l'antic Llafranc, per sota dels amos de la terra i de les factories, però per damunt dels *serui* i assalariats que hi vivien i hi treballaven. Tècnics especialitzats? Encarregats dels *domini*? Petits propietaris? És ben possible.

En total (i com a mínim), a E3 s'hi inhumaren 16 individus. L'existència de sepultures de tipus familiar, usades varies vegades, és un fet general documentadíssim, gens rar en cementiris rurals d'aquest territori, però sí que ho és el nombre de deposicions que ha de fer pensar en una llarga utilització que, en aquest cas, no aniria més enllà de tres generacions. Res d'això va contra el nombre de difunts recuperats (16) que caldria esglaonar, com a mínim, al llarg de 90 anys. La manca d'objectes d'acompanyament no pot ser adduïda en la discussió. Posar o no ofrenes al sepulcre no sabem gaire bé a què responia. Tal com observem, una mica per tot, cada nou enterrament comportava moure i disminuir les restes òssies dels antics estadants, amb cura exquisida, agrupant-los i posant-los de tal manera que feien possible que un nou difunt hi cabés sense problemes. No creiem que en aquesta actuació hi intervingués cap *pontifex*, com hauria estat correcte. És sorprenent, també, la presència de restes de 16 individus i només 4 cranis. Recordem que la llei romana considerava que era justament el cap del difunt el que definia la tomba (*locus religiosus*).

Les tombes individuals eren totes infantils i molt senzilles: cinc fosses, quatre simples i una closa i parcialment definida amb *tegulae*. En dues, certament, no es van recuperar restes del cadàver, cosa que no

ens ha d'estranyar. Sovint, en inhumacions d'infants (i també d'adults), les restes òssies desapareixen sense deixar cap rastre. Recordem que en tots els casos les despulles es van trobar molt malmeses (*supra*). Molt valuós és, tanmateix, l'indici clar de l'ús d'un baiard (*sandapila*), tal com testimonien els pocs claus de ferro trobats en posició a les sepultures EN4 i EN5.⁴ Les excavacions actuals, metodològicament molt fines, estan posant de manifest l'ús de la llitera de mà durant el *funus*, que no només servia per traslladar el cadàver durant el seguici sinó que moltes vegades es deixava dins la tomba. En el nostre cas, es tractaria d'un objecte ben senzill, de fusta modesta, amb unes llates de llarg i altres de través, clavades sòlidament. Servia per efectuar convenientment el trasllat del difunt i constituïa, arribat el cas, una solera adequada dins del sepulcre. Curiosament, els difunts d'aquestes dues sepultures van tenir l'acompanyament, respectivament, d'un objecte de terrissa posat, com sol ser freqüent (Nolla *et al.* 2005: 83-86; Nolla, Casas i Soler 2012: 39-42; Burch *et al.* 2013: 209-211), al costat del peu. Recordem que el percentatge de la presència d'ofrenes d'acompanyament en una necròpolis d'inhumació altimperial, se situa entre el 40 i el 50 % (Nolla *et al.* 2005: 77; Nolla, Casas i Soler 2012: 38; Burch *et al.* 2013: 209-211) i en aquesta tria l'edat del finat és poc significativa.

En total s'han identificat restes òssies que es poden atribuir a 19 individus (o 21),⁵ de diferent sexe i edat

4. De cap manera 4 o 6 claus poden correspondre a un taüt.

5. En dues sepultures no es localitzaren restes del cadàver. Som, però, de l'opinió que eren autèntiques tombes (*locus reli-*

Figura 5. Llafranc. Monument funerari E3 un cop excavat. A dreta i esquerra, respectivament, les fosses de les sepultures E2 i E6.

Figura 6. Llafranc. Sepultura infantil EN4, amb els claus de ferro i la copa als peus.

variable, amb una representació alta d'infants que és característica del comportament demogràfic d'època romana. I tanmateix, l'àrea explorada era prou gran (uns 45 m²) i les tombes individuals es trobaven ben separades unes de les altres sense problemes d'espai (figures 2 i 8). Si no hagués estat pel monument E3 que contenia vestigis de 16 individus, les nostres conclusions serien del tot diferents.

Pel que fa a la distribució del cementiri, els petits monuments d'obra es van disposar al fons, en posició més enlairada (sobretot E1) i, per tant, privilegiada, contra el mur de contenció. La seva façana donava devers el camí que resseguia la platja i aquell que vorejava la riera, lloc de pas obligat per circular dins del nucli del Llafranc romà, seguint les pautes principals que imposava la ubicació de la sepultura.

Només tenim constància del ritual d'inhumació cosa que té un considerable valor cronològic que secunda els indicis, nombrosíssims, que posen de manifest, en aquest territori, la ràpida substitució de la cremació a partir de la primera meitat del segle II, preferentment durant el segon quart. Més enllà del 150, no era sinó una manera de fer d'altres èpoques (Nolla *et al.* 2005: 68-71; Nolla, Casas i Soler 2012: 193-196; Burch *et al.* 2013: 186-194 i 200-204). Les dades, complementàries, es van multiplicant amb tossuda coincidència.

Si l'àrea explorada fos molt més gran podríem treure més conclusions generalistes. Les modestes sepultures individuals eren totes d'infants molt petits. És un indicatiu d'una voluntat, que observem en moltes altres necròpolis, de separar els difunts de menys edat dels altres? Podria ser però no estem en condicions d'assegurar-ho.

L'espai estudiat se situava més enllà d'un clos, menys conegut del que voldríem, on cal localitzar (*supra*) la necròpolis principal del lloc de Llafranc a època altimperial romana (figura 1). Fins ara mateix, totes les sepultures assenyalades per la historiografia se situaven dins del tancat. Era, doncs, com passa en molts altres cementiris de l'època, un espai ben definit que remarcava aquella funció i, en darrera instància, la seva propietat o una obra endegada en un moment determinat per assegurar la conservació i l'accessibilitat d'aquell solar en un punt fortament definit per una orografia molt complicada que calia amorosir. És ben probable que totes les raons adduïdes hi juguessin el seu paper però hem de valorar principalment la necessitat d'urbanitzar l'espai i d'assegurar una llarga conservació de les deposicions i la visita freqüent per part de familiars i amics en l'obligació ineludible que imposava el culte funerari. Aquell esforç econòmic tenia, però, un excel·lent retorn en treure profit d'un indret ben situat però que no tenia cap altra utilitat.⁶ Va ser bastit, el tancat funerari, en un moment del segle III, tal com indicarien els diversos indicis

giosus) que han perdut el difunt per diverses causes. A l'hora de quantificar, haurem de tenir-ho en compte.

6. Recordem l'enorme importància que té, al món rural, la tria d'un espai per fer-ne necròpolis ateses les conseqüències d'aquesta decisió de llarguíssim abast. S'aconsella llocs erms, marginals però accessibles. Sobre aquestes qüestions, Remesal 2002: 369-378; Nolla, Casas i Santamaria 2005: 251-256.

cronològics aplegats? Seria sorprenent. Pensem que seria molt més probable pensar en un creixement del nucli inicial i que el mur que l'excavació va posar al descobert podria pertànyer a una última expansió de la necròpolis. Sigui com sigui, el que queda clar és que les sepultures estudiades es trobaven més enllà d'aquell clos sense, però, que això signifiqui marginalitat ni en puguem fer una lectura negativa. L'espai defensat per aquells murs ja no podia rebre cap altra inhumació, cosa que exigí obrar-les més enllà on res sembla indicar l'existència de parets de delimitació.

Pel que fa al ritual lligat al *funus*, les restes explorades permeten constatar, tal com és raonable que succeís, l'enorme semblança amb els cementiris rurals, però també, urbans, d'aquest territori (en darrera instància, Burch *et al.* 2013: 177-216). Com no podia ser de cap altra manera, movent-nos dins del segle III i/o inici del IV, només hem identificat inhumacions (*supra*). En efecte, ara sabem amb certesa que, en els territoris de les *ciuitates* del quadrant nord-est del *Conuentus Tarraconensis* (*Emporiae, Gerunda, Aquae Calidae, Blandae*), el pas ràpid de la cremació a la inhumació hauria tingut lloc durant la primera meitat del segle II. A partir del 150, ja era un record. Aquesta és una qüestió interessant i que cal analitzar detalladament ateses les variabilitats de comportament entre regions de vegades molt pròximes.⁷

Els difunts eren col·locats en decúbit supí, probablement embolcallats en una mortalla, i amb orientacions diverses però amb una tendència a posar el cap a ponent (oest, nord-oest o nord-est) que esdevé majoritària, en aquestes contrades, a partir del baix Imperi. Intentar saber-ne la causa, si n'hi hagué, sembla impossible.

És extraordinari observar l'ús continuat del monument E3, amb vestigis de 16 difunts, homes, dones i infants, que certifiquen un ús continuat durant diverses generacions, d'un sepulcre familiar i la cura i atenció amb les despulles dels antics usuaris quan calia efectuar una nova deposició. És, tanmateix, a escala menor, un fet que observem en altres necròpolis quan s'identifiquen tombes fetes servir diversos cops (per exemple a la Vinya del Fuster, Nolla, Casas i Soler 2012: 37-38). La pròpia tipologia d'aquella sepultura és una mostra feaent del culte als morts, una obligació ben puntejada al llarg de l'any que lligava els difunts amb els vius. En l'excavació no es van trobar indicis ni del banquet funerari ni de la libació, tan evident en molts altres llocs.

Només en dues sepultures infantils el cadàver era acompanyat d'una modesta peça ceràmica posades totes dues al costat del peu del finat. No és ni poc ni molt. En altres cementiris més grans, el percentatge de tombes amb ofrena se situa entre el 40 % i el 50 %.⁸ Molt més complicat és voler entendre

7. És interessant recordar que a Roma, entre els segles I i III, el percentatge de cremacions és inferior al 15 % (Catalano 2008: 10-13).

8. Al cementiri del Collet el percentatge de sepultures amb presència d'algun objecte se situava entorn del 44 % (Nolla *et al.* 2005: 71); a la Vinya, entre les cremacions assolía un 61 % i entre les inhumacions un 50 % (Nolla, Casas i Soler 2012: 27 i 30, respectivament). A Tàrraco, càlculs globals entre el segle I i III, situaven el percentatge a l'entorn del 48 % (Ciurana 2011:

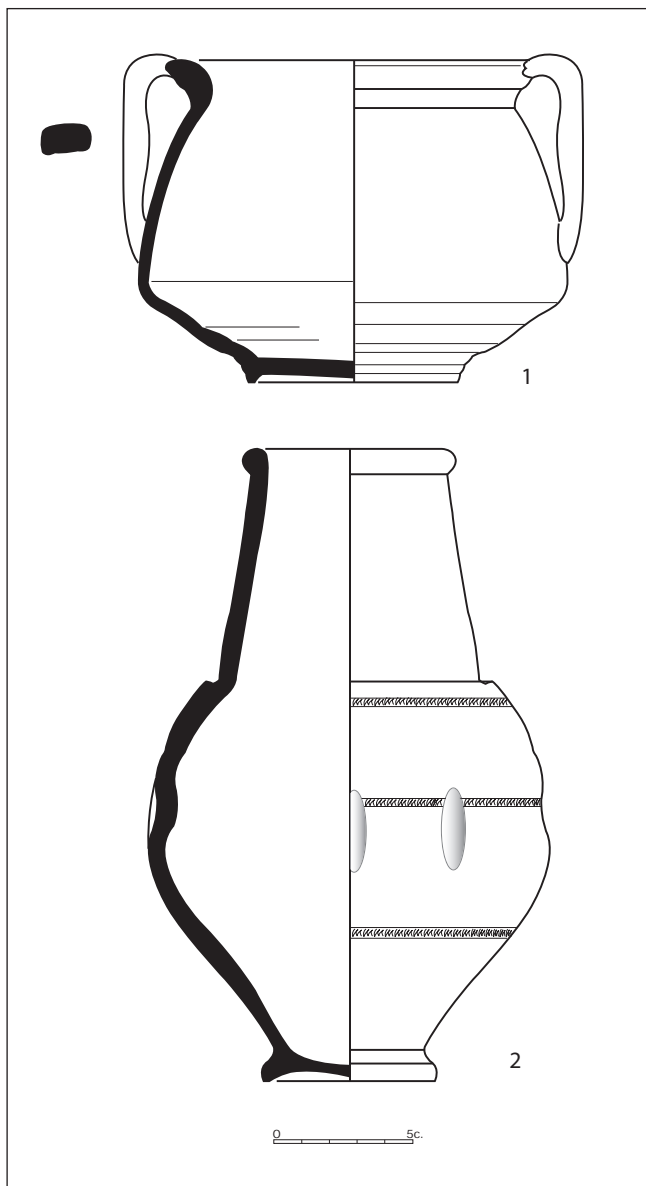

Figura 7. Llafranc. 1) Copa procedent de la sepultura EN4.
2) Ampolla de TS clara B.

aquesta aparent diversitat que no sembla que pugui posar-se en relació amb l'entitat del sepulcre. Cada cas degué tenir la seva pròpia explicació que difícilment podrem assolir.

Podria semblar curiosa la manca d'objectes d'acompanyament en el monument E3, amb tantíssimes deposicions i, en canvi, la seva presència en dues modestes fosses infantils. En primer lloc perquè la parcial destrucció de l'edifici funerari podria haver fet desaparèixer moltes evidències, però també perquè acompanyar el difunt amb un (o uns) objectes és una qüestió que té a veure amb els seus familiars i/o amics més íntims i en les seves creences que tot i ser bàsicament semblants, eren, en el detall, molt diverses.

És, certament, ben normal, quan n'hi ha, posar al costat dels peus el (o els) atuells d'acompanyament (Nolla *et al.* 2005: 84 (Collet); Nolla, Casas i Soler

Figura 8. Llafranc. Vista general de l'excavació des del sud-est. En primer terme, a la dreta la sepultura EN3 i les fosses de les sepultures EN4 i EN5, més cap a l'esquerra. Al fons, les restes conservades del monument funerari E3 bastit contra el gran mur de contenció. Al seu davant, la fossa de la tomba EN6.

2012: 40 (Vinya)). Altres vegades, però, amb la mateixa cronologia, es preferia el costat del cap, la panxa o la pelvis, sense que siguem capaços de veure-hi una intenció determinada (Sevilla 2014: 214-216).

Molt interessant és constatar novament l'ús de la civera (*sandapila*) que darrerament observem un xic arreu (Nolla *et al.* 2005: 99-101 (Collet); Nolla, Casas i Soler 2012: 31-32 (Vinya)). Era un objecte senzill, barat, fàcil de fabricar que permetia amb tota dignitat cobrir la totalitat del *funus*,⁹ des de l'exposició del cadàver fins al trasllat i, sovint, fent de llitera dins del sepulcre (figura 6). Moltes vegades s'han confós baiards amb taüts.

Les dades d'excavació insistien en el fet que aquell espai funerari deixà de fer-se servir des de molt a final de la tercera centúria o, potser millor, dels primers anys del segle IV. Era una àrea massa petita per poder-ne treure consideracions valuoses de més abast. Tanmateix, recordem que justament el segle IV marca una etapa de canvis i abandonaments que, de moment, no estem en condicions d'explicar en profunditat.

9. Entenem darrere d'aquest mot, tot el procés que transcorre entre el moment de certificar-se la mort fins a la deposició a la tomba.

340). En algunes grans necròpolis romanes el percentatge baixava a l'entorn d'un 28 % (Catalano 2008: 10-13).

Almudena Garcia
Arqueolític Terra-Sub, SL
almugarcia78@gmail.com

Josep M. Nolla
Laboratori d'Arqueologia i Prehistòria. Institut de Recerca
Història (UdG)
josep.nolla@udg.edu

Josep Casas
Laboratori d'Arqueologia i Prehistòria. Institut de Recerca
Història (UdG)
josep.casas@udg.edu

Rebut: 09-06-2015
Acceptat: 08-01-2016

Bibliografia

- AGUSTÍ, B. (2012). Necròpolis del C/ Santa Rosa, 3-5 de Llafranc. Estudi antropològic. A: GARCIA, A. (ed.). *Memòria de la intervenció arqueològica al C/ Santa Rosa, 3-5 de Llafranc (2010)*. Servei d'Arqueologia. Girona.
- ALMAGRO, M. (1955). *Las necrópolis de Ampurias. II. Necrópolis romanas y necrópolis indígenas*. (Monografías Ampuritanas, III). Barcelona.
- BALDASSARRE, I. (2002). La necropoli dell'Isola Sacra. A: VAQUERIZO, D. (ed.). *Espacio y usos funerarios en el occidente romano. Actas del Congreso Internacional celebrado en la Facultad de Filosofía y Letras de la Universidad de Córdoba (5 a 9 de junio 2001)*. volum II. Córdoba: 11-26.
- BARRAGÁN, M.ª C. (2010). *La necrópolis tardoantigua de carretera de Carmona (Hispalis)*. Sevilla (Scripta II). Sevilla.
- BARTI, A., PLANA, R. i TREMOLEDA, J. (2004). *Llafranc romà* (Quaderns de Palafrugell, 13). Palafrugell.
- BLAIZOT, F. (2009). Rites et pratiques funéraires à *Lugdunum*. A: GOUDINEAU, Ch. (ed.). *Lugdunum. L'archéologie et la mort. Rites funéraires à Lugdunum*. Lió-París: 155-185.
- BURCH, J. i NOLLA, J. M. (2005). Can Bel (Pineda de Mar; el Maresme). A: NOLLA, J. M., CASAS, J. i SANTAMARIA, P. (eds.). *In suo fundo. Els cementiris rurals de les antigues ciutats d'Emporiae, Gerunda i Aquae Calidae. Estudi General*, 25. Girona: 109-115.
- BURCH, J., CASAS, J., CASTANYER, P., COSTA, A., NOLLA, J. M., PALAHÍ, L., SAGRERA, J., SIMON, J., TREMOLEDA, J., VARENNA, A., VIVÓ, D. i VIVO, J. (2013). *L'alt imperi al nord-est del Conuentus Tarraconensis. Una visió de conjunt*. Girona.
- CARRERAS, E., NOLLA, J. M., BARTI, A. i PLANA, R. (2004). Dues tombes romanes a Llafranc. *Estudis del Baix Empordà*, 23: 25-36.
- CASAS, J., CASTANYER, P., NOLLA, J. M. i TREMOLEDA, J. (1990). *Ceràmiques comunes i de producció local d'època romana. I. Materials augustals i alto-imperials a les comarques orientals de Girona*. (Sèrie Monogràfica 12). Girona.
- CATALANO, P. (2008). Les ensembles funéraires de l'époque impériale à Rome. *Rome et ses morts. L'archéologie funéraire dans l'occident romain. Les Dossiers d'Archéologie*, 330: 10-13.
- CIURANA, J. (2011). Prácticas y rituales en las áreas funerarias del suburbio oriental de Tàrraco. A: ANDREU, J., ESPINOSA, D. i PASTOR, S. (eds.). *Mors omnibus instat. Aspectos arqueológicos, epigráficos y rituales de la muerte en el occidente romano*. Madrid: 331-350.
- DESBAT, A. (1987). La sigillée Claire B du vallée du Rhône: État de la recherche. *Céramiques hellénistiques et romaines*, II (París): 267-278.
- FABRE, G., MAYER, M. i RODÀ, I. (1991). *Inscriptions romaines de Catalogne. III. Gérone*. París.
- FABRE, G., MAYER, M. i RODÀ, I. (2004). La inscripció cristiana de Llafranc. A: BARTI, A., PLANA, R. i TREMOLEDA, J. (eds.). *Llafranc romà*. Palafrugell: 157-158.
- GARCIA, A. (2012). Intervenció arqueològica al carrer de Santa Rosa 3-5, de Llafranc (Palafrugell, Baix Empordà). *Onzenes Jonades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*. Girona: 331-334.
- GONZÁLEZ VILLAESCUSA, R. (2001). *El mundo funerario romano en el País Valenciano. Monumentos funerarios y sepulturas entre el siglo I a. de C. - VII d. de C.* Madrid-Alacant.
- GURT, J. M. i MACIAS, J. M. (2002). La ciudad y el territorium de Tarraco: el mundo funerario. A: VAQUERIZO, D. (ed.). *Espacio y usos funerarios en el occidente romano. Actas del Congreso Internacional celebrado en la Facultad de Filosofía y Letras de la Universidad de Córdoba (5 a 9 de junio 2001)*. Volum I. Córdoba: 87-112.
- ISINGS, A. (1957). *Roman Glass from dated finds*. (Archaeologica Traiectina, II). Groningen/Djakarta.

- JIMÉNEZ, J. L. (2002). Últimas novedades en relación al mundo funerario romano en el este y sureste de Hispania (Siglos II a.C.- IV d.C.). A: VAQUERIZO, D. (ed.). *Espacio y usos funerarios en el occidente romano. Actas del Congreso Internacional celebrado en la Facultad de Filosofía y Letras de la Universidad de Córdoba (5 a 9 de junio 2001)*. volum I. Còrdova: 181-202.
- LAMBOGLIA, N. (1958). Nuove ossevazioni sulla "Terra Sigillata Chiara". I (Tipi A e B). *Rivista di Studi Liguri*, XXIV: 257-330.
- NOLLA, J. M. (2004). El cementiri de Llafranc. A: BARTI, A., PLANA, R. i TREMOLEDA, J. (eds.). *Llafranc romà*. Palafrugell: 152-157.
- NOLLA, J. M., CASAS, J. i SANTAMARIA, P. (2005). Conclusiones. A: NOLLA, J. M., CASAS, J. i SANTAMARIA, P. (eds.). *In suo fundo. Els cementiris rurals de les antigues ciuitats d'Emporiae, Gerunda i Aquae Calidae*. Estudi General, 25. Girona: 247-262.
- NOLLA, J. M., CASAS, J. i SOLER, V. (2012). *Post mortem. La Vinya del Fuster: l'espai funerari de la uilla de Tolegassos (Viladamat, Alt Empordà)*. Girona.
- NOLLA, J. M. i SAGRERA, J. (1995). *Ciuitatis Impuritanæ coemeteria. Les necròpolis tardanes de la Neàpolis*. Estudi General, 15. Girona.
- NOLLA, J. M. i SUREDA, M. (1999). El món funerari antic, tardo-antic i altomedieval a la ciutat de Girona. Un estat de la qüestió. *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, XL: 13-66.
- NOLLA, J. M., CASAS, J., SANTAMARIA, P. i OLIART, C. (2005). La necròpoli oriental del Collet de Sant Antoni. A: NOLLA, J. M., CASAS, J. i SANTAMARIA, P. (eds.). *In suo fundo. Els cementiris rurals de les antigues ciuitats d'Emporiae, Gerunda i Aquae Calidae*. Estudi General, 25. Girona: 11-103.
- PALAHÍ, L. i SIMON, J. (2012). La vil·la romana de Vilablareix i la seva necròpolis. A: *Onzenes Jornades d'Arqueologia de les comarques de Girona*. Girona: 251-255.
- PELLA, J. (1883). *Historia del Ampurdán. Estudio de la civilización en las comarcas del nordeste de Cataluña*. Barcelona.
- PUIG, A. M.^a i AGUSTÍ, B. (2005). La necròpoli del turó de l'Escorxador (Roses, Alt Empordà). A: NOLLA, J. M., CASAS, J. i SANTAMARIA, P. (eds.). *In suo fundo. Els cementiris rurals de les antigues ciuitats d'Emporiae, Gerunda i Aquae Calidae*. Estudi General, 25. Girona: 153-162.
- RAYNAUD, Cl. (1993). Céramique Claire B. *Dicocer. Dictionnaire des céramiques (viième s. av. n. è. – viième s. de n. è.) en Méditerranée (Provence, Languedoc, Ampurdan)*. Lattara, 6. Lattes: 175-184.
- REMESAL, J. (2002). Aspectos legales del mundo funerario romano. A: VAQUERIZO, D. (ed.). *Espacio y usos funerarios en el occidente romano. Actas del Congreso Internacional celebrado en la Facultad de Filosofía y Letras de la Universidad de Córdoba (5 a 9 de junio 2001)*. Volum I. Còrdova: 369-378.
- SEVILLA CONDE, A. (2014). *Funus hispaniense. Espacios, usos y costumbres funerarias en la Hispania romana*. (BAR. International Series 2610). Oxford.
- VAQUERIZO, D. (2002). Espacios y usos funerarios en Corduba. A: VAQUERIZO, D. (ed.). *Espacio y usos funerarios en el occidente romano. Actas del Congreso Internacional celebrado en la Facultad de Filosofía y Letras de la Universidad de Córdoba (5 a 9 de junio 2001)*. Volum II. Còrdova: 143-200.
- VAQUERIZO, D. (2010). *Necrópolis urbanas en Bética*. (Documenta 15). Tarragona.
- VAQUERIZO, D. (2011). Espacios, usos y hábitos funerarios en la Hispania romana: reflexiones y últimas novedades. A: ANDREU, J., ESPINOSA, D. i PASTOR, S. (eds.). *Mors omnibus instat. Aspectos arqueológicos, epigráficos y rituales de la muerte en el ocidente romano*. Madrid: 191-231.